

VERBORGEN

Introductie tot het historische

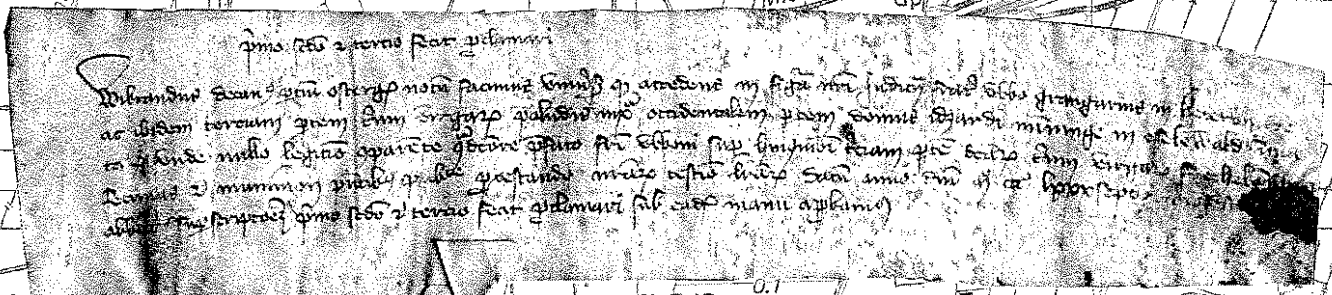
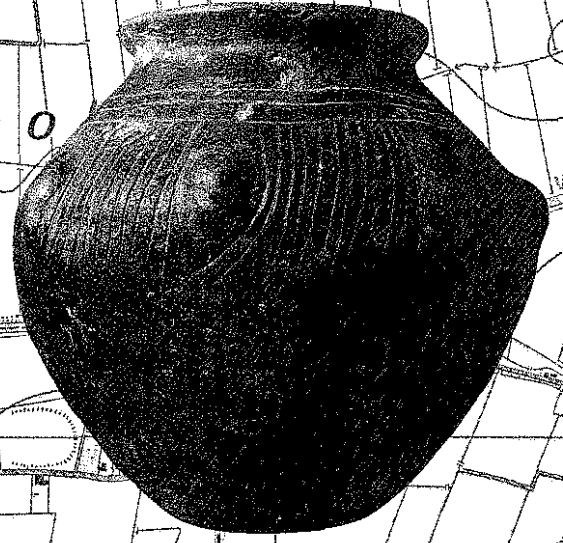
VERLEDEN

en archeologische archief

BELICHT

van Friesland

Rie d p o

Harlingen

Klein Amerka

Herbaijum

Trafostati

Inhoud

<i>Foaropwurd</i>	3
<i>Algemene inleiding</i>	4
Deel I <i>Het boerenbedrijf</i>	6
1 De terp Tjitsma bij Wynaldum. Nederzetting op een kwelderwal	8
2 Foudgum. Een klassiek rond terpdorp	12
3 Tritsum. Een buurschap in het knipkleigebied	16
4 Wijnjeterp. Een ontginningsdorp in het veengebied	20
Deel II <i>Begraafplaatsen, kerken en oud-kerkhoven</i>	24
5 Oosterbeintum. Een vroeg-middeleeuws grafveld	26
6 Jorwerd. Moederkerk in de kleistreek	30
7 Akmarijp. Dochterkerk in het ontginningsgebied	34
Deel III <i>Kloosters op het Friese platteland</i>	38
8 Klaarkamp en Betterwird. Een Cisterciënzer klooster en een uithof	40
Deel IV <i>Stinzen, states en versterkingen</i>	43
9 De Hege Wier bij Sexbierum. Van hout naar steen	46
10 Liauckemastate bij Sexbierum. Van stins naar state	50
11 Het blokhuis te Staveren. Versterking bij een stad	54
Deel V <i>De Friese steden</i>	58
12 De Hoogstraat van Leeuwarden. Het oudste stedelijke Leeuwarden	59
<i>Begrippen, bronnen, methoden en technieken</i>	63
<i>Literatuurlijst</i>	70

VERBORGEN VERLEDEN BELICHT

*Introductie tot het historische
en archeologische archief
van Friesland*

Verborggen Verleden Belicht
Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland

Onder redactie van G.J. de Langen, J.A. Mol, P.N. Noomen en L. Oldersma
Leeuwarden, 1996

Layout: Folkert S. Visser, Agropers Sneek BV
Druk: Agropers Sneek BV

Deze uitgave kon worden gerealiseerd dankzij bijdragen van:
AVÉRO (hoofdsponsor),
Drukkerij Agropers Sneek BV
en het Fries Genootschap

Besteladres: Ryksargyf yn Fryslân
Postbus 97 8900 AB Leeuwarden

ISBN 90-9009388-5
© Provincie Friesland/Stichting RAAP/Fryske Akademy/Ryksargyf
Tweede druk - oktober 1996

Omslag:
Vroeg-middeleeuwse pot uit Hogebeintum, Fries Museum Leeuwarden;
oorkonde uit 1387 betreffende bezit van het klooster Klaarkamp, Ryksargyf Leeuwarden;
ondergrond: topografische kaart 1992, © Topografische Dienst, Emmen

Foaropwurd

It ferhaal fan ús foarâlden stiet foar in part op papier. It is werom te finen yn doop- en trouakten, yn stimkohieren en oanbringregisters. Troch ditsoarte dokuminten is it mooglik en skets in byld fan it komôf fan jins famylje: it plak dêr't men weikomt, it laach dêr't men ta hearde. Grûnbesit is nei te gean mei help fan it kadaster, mar ek troch de prekadastrale atlassen dêr't de Fryske Akademy sûnt in jiermannich drok mei dwaande is.

Mar lang net alles stiet op papier. De spoaren fan ús foarâlden binne foar in oar part yn it lânskip of de boaiem werom te finen. Strjitten, sleatten, wetters en diken fertelle in ferhaal oer de striid om it deistich bestean. Dizze brosjure lit sjen hoe't wy kennis oer sokke spoaren fan it ferline brûke kinne, mar ek dat wy dy spoaren hoedzje en noedzje moatte.

Yn de útstalling *Verborgen verleden belicht* wurde histoaryske en argeologyske boarnen by elkoar brocht. Sawol yn de útstalling as yn de brosjure wurdt oan 'e hân fan fiif tema's foar tolve ûnderwerpen dúdlik makke hoe ryk en wichtich dat ferline is. Foar in part kinne wy dat samar besjen. It boaiemargyf en de skreaune boarnen folje dat oan. By elk ûnderwerp wurdt oanjûn wat der út histoaryske en argeologyske ynfalshoeke wei oer te sizzen is.

Trije ynstânsjes tekenje dêrfoar. Dat binne de Stichting RAAP, dy't yn opdracht fan de Provinsje

de argeologyske monuminten ynvintarisearret mei it each op in better beskermingsbelied; it Ryksargyf, dat noed stiet foar it bewarjen en ûntsluten fan it skriftlik materiaal; en de Fryske Akademy, dy't op wittenskiplike wize de skiednis fan de Fryske delsettings bestudearret, bygelyks yn de foarm fan in pleatse-atlas.

De gearwurking tusken de argeologen en de histoarysy smyt folle mear op as de risseltaten fan har beide wittenskippen apart. Konklúzjes en oerwagings fan de iene brochten de oare op nije ideeën, en tegearre kaam men ta in nij byld fan de midsieuske delsettingsskiednis. Dat is winst foar de wittenskip.

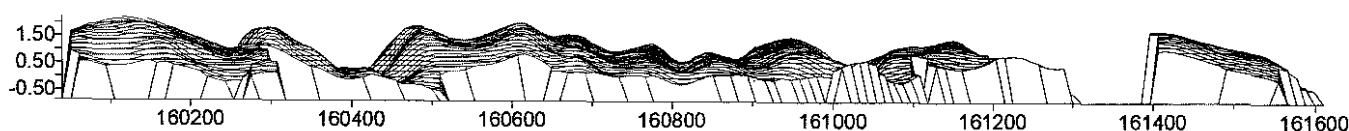
Winst is ek dat der in soad omtinken is foar it sels dwaan fan ûndersyk. Der wurdt demonstrearre hoe't men sels oan it wurk kin mei diggels, kohieren en kadastrale minuten. Dat giet fansels net samar. Boaiemargyf, papieren argyf en histoaryske dokumintaasje binne dêrfoar fan belang. Dêrtroch kin elkenien dy't dêr nocht oan hat, in bydrage leverje oan de skiednis fan syn eigen famylje, stêd of streek. Dêrom moatte wy sunich op ús argiven wêze.

'Yn kringen leit it libben om ús hinne: it húsgesin, it heitelân, de wrâld', skreau Piter Jelles Troelstra al. No't de wrâld hieltyd grutter wurdt, is der mear ferlet it eigen plak dêryn te witten te kommen. Sawol de útstalling as dizze brosjure kinne dêrta helpe.

Dr. Bertus Mulder

deputearre foar monumintesoarch en argeology

Vereenvoudigde driedimensionale weergave van de terpenduster van Wynaldum, gezien vanuit het zuiden (zij-aanzicht). Stichting RAAP

Inleiding

Het Friese landschap met zijn ruimtelijke structuren zoals we dat nu kennen, is in de middeleeuwen ontstaan. De laatste decennia is er veel in gewijzigd en aangepast, bij ruilverkavelingen, stadsuitbreidingen en dergelijke. Maar de knooppunten en hoofdlijnen blijven middeleeuws van oorsprong. Dat geldt zowel voor de lokatie van dorpen en steden als voor de percelering van landerijen en de richting van land- en waterwegen. Uiteraard gaat het hier om een agrarisch landschap, dat beschouwd kan worden als de som van de boerderijen met hun grondbezit, vele duizenden in aantal.

Wie de ontwikkeling ervan wil begrijpen, doet er goed aan zich eerst op die boerderijen te richten: hoe werden ze gesitueerd, gegroepeerd en bewoond. Vervolgens kan hij nagaan waar en wanneer tussen al die bedrijven de centra met verzorgings- en beheersfuncties ontstonden. Dan kan ook de vraag gesteld worden naar het waarom. Waarom treffen we de Friese dorpen, steden, kloosters, stinzen en states precies aan op de plaats waar we ze vinden, en niet elders?

Deze brochure gaat over Frieslands verleden, in het bijzonder over de deels nog verborgen geschiedenis van de Friese nederzettingen. Dat verleden vormt al lange tijd het jachtterrein van zowel archeologen als historici. Tot voor kort gingen die twee groepen echter zelden of nooit samen het

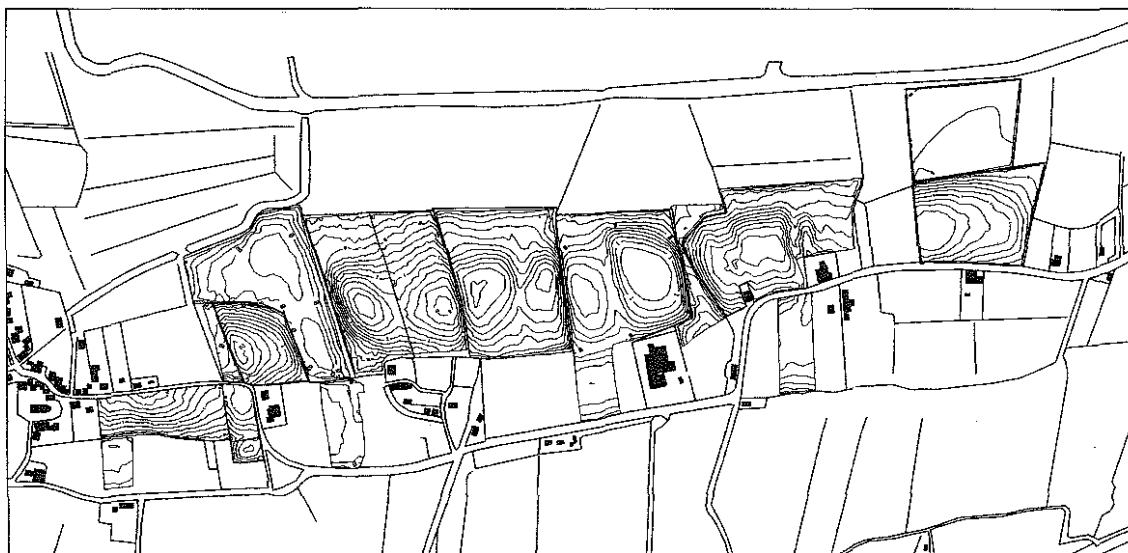
veld in. Archeologen startten zógezegd bij het beginpunt, vele eeuwen voor Christus, historici begonnen meestal aan het eind, om vandaar het spoor terug te volgen tot de tijd waaruit de mens geen schriftfragmenten meer heeft nagelaten. Bij hun trektocht door de volle middeleeuwen wilden sommige historici en archeologen elkaar wel eens tegenkomen. Maar meestal liepen ze langs elkaar heen, elk zijn eigen pad banend met eigen materiaal, methoden en zienswijzen. Het gevolg was dat ieder ook met eigen vondsten en interpretaties terugkwam, die soms die van de ander tegenspraken.

Daarin lijkt verandering te zijn gekomen. Niet dat we nu driftig elkaars methoden en onderzoeksobjecten overnemen, maar het is mogelijk gebleken met eenzelfde vraagstelling als vertrekpunt, een reisroute naar een gezamenlijk doel uit te stippelen. Een reisroute ook met regelmatige ontmoetingspunten onderweg, waar ervaringen uitgewisseld worden om wederzijds de blik te scherpen.

Interdisciplinaire samenwerking op dit terrein leidt tot belangrijke resultaten. Dat te demonstreren is wat we met het samenstellen van de brochure en de tentoonstelling voor ogen hebben.

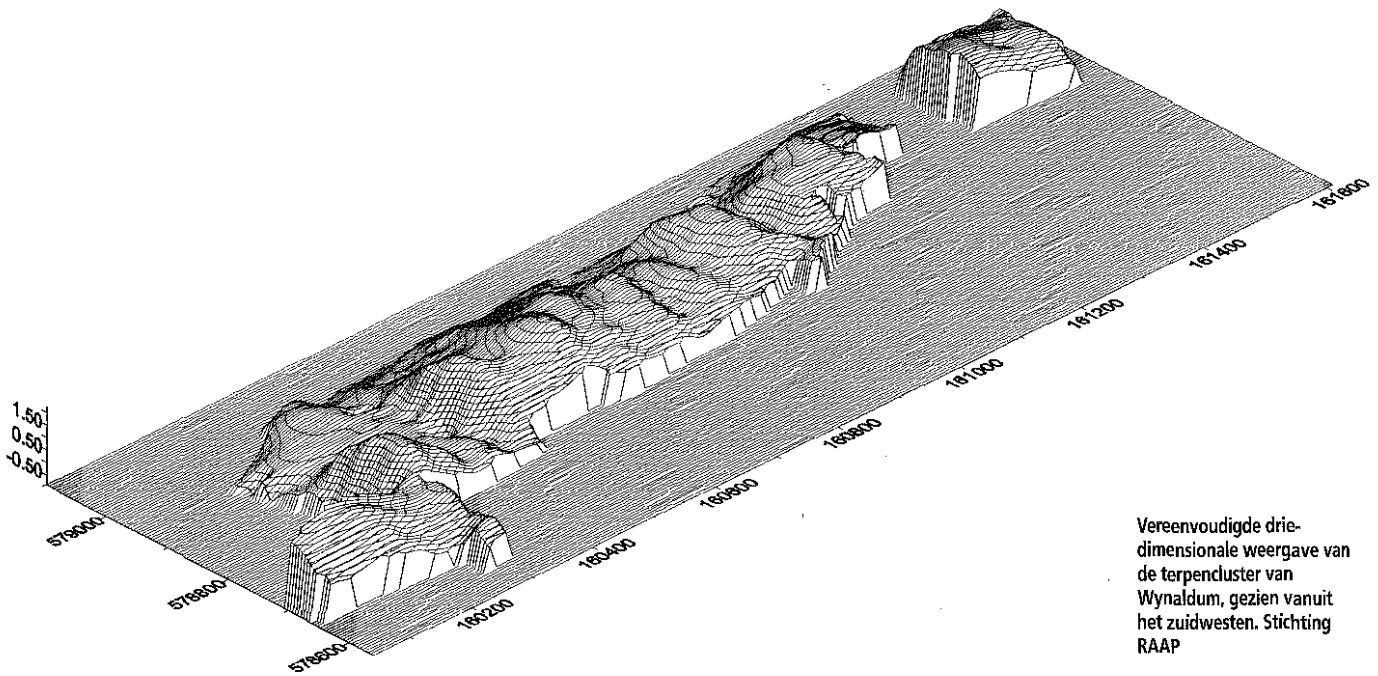
Het uitgangspunt is de vraag naar de nederzettingsoontwikkeling van Friesland. Het wetenschappelijk doel is het trekken van de grote lijn. Dat laat-

Vereenvoudigde hoogtelijnenkaart van de terpendcluster van Wynaldum, geprojecteerd op een topografische ondergrond. Stichting RAAP

0 250 m

Vereenvoudigde drie-dimensionale weergave van de terpencluster van Wynaldum, gezien vanuit het zuidwesten. Stichting RAAP

ste gebeurt meteen hierna in de eerste vijf delen. Daarin worden aan de hand van een twaalfstal terreinen in een chronologisch-thematische volgorde vijf nederzettingvormen geanalyseerd. Zo gaat de aandacht eerst uit naar de ontwikkeling van de boerderij, zowel in zijn vorm als groepering. Vervolgens staat het dorp centraal, daarna het klooster, de militaire versterking, en tot slot de stad als plaats met gewestelijke centrumfuncties. Bij de bespreking van de twaalf terreinen sluit de historische beschouwing steeds op de archeologische aan.

De beschrijvingen zijn zo opgezet dat ze een blijvend informatief karakter hebben. Dat is vooral ook gedaan om het geïnteresseerde publiek duidelijk te maken dat ons fascinerende verleden uit de verborgenheid gehaald kan worden door onderzoek, hetzij van het bodemarchief, hetzij van de schriftelijke bronnen die in het papieren archief worden bewaard.

Om de lezer en toeschouwer tot eigen speurtochten aan te zetten, wordt ter afsluiting apart aandacht geschonken aan het instrumentarium waar-

mee gewerkt is. Deze afsluiting bestaat uit een alfabetische lijst met korte omschrijvingen van de in de tekst genoemde vaktermen, bronhentypen, onderzoeksmethoden en -technieken, alsmede een literatuuropgave. Om de lezer op deze bronnen, technieken en begrippen te attenderen zijn ze in de eerste vijf delen steeds met een > pijltje aangegeven.

De hoofdlijnen zijn door Gilles de Langen en Paul Noomen uitgedacht. Zij tekenden ook voor de meeste bijdragen. De verschillende auteurs zijn te herkennen aan hun vetgedrukte initialen aan het slot van de afzonderlijke stukken. **GJdL** staat voor G.J. de Langen, **JAM** voor J.A. Mol, **PNN** voor P.N. Noomen, **LO** voor Lourens Oldersma, **TMP** voor T.M. Perger, **ET** voor E. Taayke, en **BHdV** voor B.H. de Vries. De foto's van de twaalf terreinen zijn genomen door W. Walta, in opdracht van de provincie Friesland.

Speciale dank gaat uit naar de onderzoeksteams van de opgravingen te Wynaldum en Oosterbeintum die hun voorlopige resultaten ter inzage hebben gegeven.

De redactie

Deel I *Het boerenbedrijf*

Voor ons verhaal over het Friese landschap en de daarin aanwezige historische en archeologische structuren dienen zich verschillende mogelijke startpunten aan. Zo zou men kunnen beginnen bij het opwerpen van de eerste terpen, enkele eeuwen voor Christus. Maar daarvan is niet aan te tonen dat ze sindsdien continu bewoond zijn geweest, terwijl het ons juist gaat om de plaatsen die tot op vandaag ononderbroken bewoond, of tenminste in (agrarisch) gebruik gebleven zijn. Wij willen namelijk doorlopende lijnen naar het heden trekken en kiezen daarom als begin het jaar 400, ofwel het midden van de volksverhuizingstijd. Sinds die tijd kan op vele plaatsen in Friesland zo'n continue bewoning worden vastgesteld.

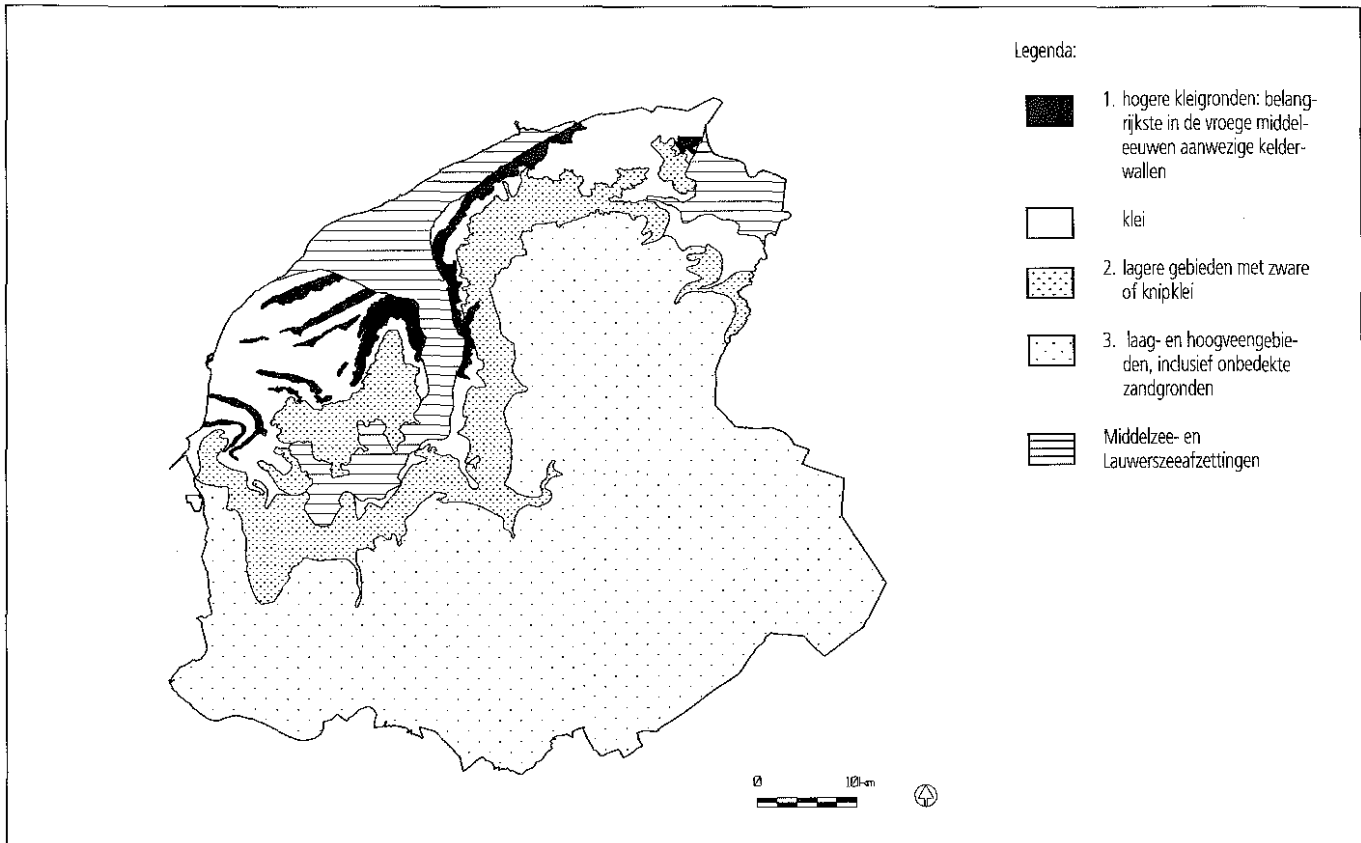
Weliswaar heeft men het beeld losgelaten dat volken in de 4de eeuw massaal aan het verhuizen sloegen, maar het staat inmiddels wel vast dat vele nederzettingen in de Volksverhuizingstijd geheel of gedeeltelijk ontvolkt zijn geraakt. De onderbreking in de bewoning heeft zeker enkele decennia geduurd. Deze conclusie, die is gebaseerd op de resultaten van archeologisch onderzoek, vindt steun in de naamkunde. In Friesland ontbreken oudere plaatsnamen geheel, in tegenstelling tot andere streken zoals Zuid-Nederland en ook Drenthe. Dat de naam 'Friezen' zelf al wel in de Romeinse tijd bestond, is daarmee niet in strijd. Grote gebieden, volken en ook lange rivieren behouden namelijk gemakkelijker hun naam dan aparte plaatsen - ook over perioden van tijdelijke ontvolking heen - omdat die altijd wel ergens in de herinnering of in geschriften bewaard blijft. Een verkenning van de spreiding der continue bewoonde nederzettingen levert niet voor geheel Friesland hetzelfde beeld op. Het middeleeuwse Friese landschap bestond grofweg uit drie landschapstypen. Langs de kust bevonden zich de hogere gebieden met lichte klei. Deze waren ontstaan doordat lichte, zandige klei, met zijn grove bestanddelen, waaronder zand en schelpgruis, dicht bij zee werd afgezet, waar de stroming het sterkst was. Deze zavelige grond was uitstekend geschikt voor akkerbouw. Dat gold niet voor de zware of knipklei van de meer landinwaarts gelegen lagere gebieden. Deze knipklei bevatte meer fijne slibdeeltjes, die slechts in het rustige water ver van de stroomgeulen konden bezinken. Op de daaruit ontstane, compacte en zeer moeilijk te bewerken bodem was buiten de terpen alleen vee-teelt mogelijk. Ten zuiden van de kleistreken ten slotte lagen de laag- en hoogveengebieden. Deze bedekten het grootste deel van de huidige zandgronden in de Friese Wouden en waren slechts na ontwatering voor intensieve landbouw geschikt.

Alleen in Gaasterland, in het oosten van Stellingwerf en misschien rond het Bergumermeer traden zand en keileem aan de oppervlakte. De verschillen in landschapstypen komen overeen met de ouderdom van bewoning. Na de volksverhuizingstijd vestigde men zich eerst op de zavelige oever- en kwelderwallen. Pas enkele decennia later werden de terpen in het knipkleigebied weer in gebruik genomen. In de volle middeleeuwen ten slotte werd - vanuit de beek- en rivierdalen die dit gebied met de kleistreken verbonden - een aanvang gemaakt met de ontginning van de veenstreken.

In dit deel staan de individuele agrarische nederzettingen of boerenbedrijven centraal. In de vroege middeleeuwen waren in Friesland - ook in de grote nederzettingen - handel en nijverheid nog opgenomen in de agrarische kaders. Op de grote boerenerven was toen een belangrijke plaats ingeruimd voor niet-agrarische activiteiten. Daarbij kan men denken aan hout-, leer- en metaalbewerking, het vervaardigen van aardewerk en kleding, en het bereiden van brood en bier.

In de volle middeleeuwen werden agrarische en niet-agrarische activiteiten in toenemende mate ruimtelijk van elkaar gescheiden. Enige beperkte huisnijverheid daargelaten, richtten nu ook de grote bedrijven zich uitsluitend op landbouw en veeteelt. De structuur van de individuele bedrijven paste zich daarbij aan. Zo verdwenen daaruit de vele bijgebouwtjes die voor allerlei activiteiten gebruikt waren. De moderne, uitsluitend agrarisch gespecialiseerde onderneming, zoals we die tot op vandaag kennen, ontstond dus eerst in deze tijd. Handel, nijverheid en andere niet-agrarische bezigheden raakten gelijktijdig steeds meer geconcentreerd in grote dorpen, die zo een centrale functie kregen voor hun wijde omgeving. In het volgende deel zal worden gedemonstreerd hoe dit ook gold voor godsdienstige activiteiten.

Wat de structuur van de agrarische nederzettingen als groep betreft, is een waarschuwing op zijn plaats, in die zin dat men niet te veel betekenis moet toekennen aan de vorm van de nederzettingen. Vormverschillen waren bijvoorbeeld geen gevolg van chronologische of ethnische verschillen. Voorzover valt na te gaan, werd de nederzettingenvorm voornamelijk bepaald door de mogelijkheden die het landschap bood en de beperkingen die de natuur oplegde. Op een oever- of kwelderwal lag het voor de hand dat de bedrijven in rijen lagen en dat hun landerijen zich aan beide zijden van de rug blokvormig en haaks op de hoogtelijnen uitstrekten. Op grote terpen, die aan meer dan vier bedrij-

ven een plaats boden, was - in vlakke gebieden althans - de nederzetting vaak ringvormig en strekte de verkaveling zich vanaf de terp radiaal uit, het kwelderland in. Als het aantal boerderijen kleiner was, varieerde de nederzetting sterk. In die gevallen was de landschappelijke situatie van grote invloed op de plaatsing van de afzonderlijke bedrijven. In de veenstreken tenslotte, waar meestal een waterloop de oriëntatie-as voor de eerste bebouwing vormde, lag een lineaire nederzettingvorm voor de hand. Daarbij was het land ingedeeld in stroken die haaks op de bewoningsas stonden. De genoemde groeperingsvormen hadden met elkaar gemeen dat iedere boerderij deel had aan alle componenten van het direct omliggende landschap. Dit hing samen met het feit dat het gemengde bedrijf overal het ideaaltype vormde. Pas in de laatste drie eeuwen vond de 'ontmensing' plaats en ontstonden de typische 'greid'- en 'bouwhoeken'.

Een laatste aspect dat hier besproken moet worden, is de dynamiek in de plaatsing van de aparte bedrijven. Waar de nederzettingen sinds de volksverhuizingstijd een grote continuïteit kenden in de bewoning, de plaatsnaam en in vele opzichten ook wat betreft de eigendomsverhoudingen, was de ligging van de individuele boerderijen daarbinnen aan veranderingen onderhevig. Zo werden boerderijen tot in de volle middeleeuwen regelmatig verplaatst, zij het binnen - waarschijnlijk - stabiele eigendomseenheden. Al voordat van grootschalige bedijking sprake was, 'zakten' op vele plaatsen in

het kleigebied de boerderijen van de terp 'af'. Na de bedijking werd het zelfs mogelijk boerderijen ook op andere plaatsen dan op terpen te stichten. In de late middeleeuwen raakten sommige terpen daardoor zelfs geheel verlaten. Ook in de veenstreken was sprake van dynamiek in de bewoning, zelfs voor een langere periode. De beweging ging hier niet omlaag maar omhoog: de boerderijen werden gedurende het ontginningsproces in één of meerdere sprongen steeds verder van de riviertjes, waar ze hun uitgangspunt hadden, verplaatst naar de nog resterende hooggelegen veenlanden (zie Akmarijp) of zandruggen (zie Wijnjeterp). In dit deel wordt de ontwikkeling van het boerenbedrijf in de verschillende landschapstypen belicht. Achtereenvolgens vragen we de aandacht voor de terp Tjitsma in Wynaldum, gelegen op een zavelige kwelderwal; voor het terpdorp Foudgum met een radiaire verkaveling en de terpbuurschap Tritsum met een onregelmatige verkaveling, beide even buiten de kwelderwallen gelegen in gebieden met zwaardere klei; en tenslotte voor enkele opgegraven boerderijen en hun verschoven opvolgers in het ontginningsdorp Wijnjeterp. **GdL en PNN.**

De drie landschapstypen van middeleeuws Friesland

1 *De terp Tjitsma bij Wynaldum*

Neder- zetting op een kwelderwal

Aan de Voorrijp bij Wynaldum bevindt zich een terp die thans als akker in gebruik is. Deze terp, die naar de naastgelegen boerderij Tjitsma wordt genoemd, is als hoogte duidelijk zichtbaar (>visuele inspectie). Vanaf de weg gezien gaat hij echter grotendeels schuil achter het modern vormgegeven boerenbedrijf. Recent onderzoek (>booronderzoek) heeft aangetoond dat de terp als oorspronkelijk verhoogde woonplaats archeologisch zeer waardevol is en in goede staat verkeert. Hij staat dus terecht als monument aangemerkt op de >Archeologische Monumentenkaart van Friesland. Helaas is gebleken dat de terp sterk te lijden heeft onder het modern agrarische gebruik: het ploegen leidt tot een steeds verder gaande erosie, zo werd duidelijk op grond van >veldkartering en >metaal-detectie. Deze aantasting vormde mede aanleiding om er in 1991 een opgraving te beginnen. De voornaamste reden om de archeologische resten bloot te leggen was echter een wetenschappelijke: namelijk de wens om te onderzoeken of de nederzetting die ooit op deze woonhoogte gevestigd was, in sociaal-economisch opzicht belangrijk is geweest.

Landschappelijke situatie

De terp aan de Voorrijp staat niet op zichzelf maar maakt deel uit van een reeks terpen, gelegen tussen Wynaldum tot Berlikum. Volgens de kaart van Eekhoff (>atlassen) uit 1852 bestond de terpenclus-

ter van Wynaldum uit tenminste zes terpen, waarvan er drie al bijna tot één waren samengegroeid. De >bodemkaart bevestigt hier de aanwezigheid van uitgestrekte terp-arealen. Zij geeft iets oostelijker van deze groep zelfs nog een zevende terp aan. De verkaveling op en rond de terpen is blokvormig, ook al zijn de noordelijke randsloten gebogen. De omgeving is vanuit de terpenreeks opstrekking verkaveld. Bezieet men de situatie op grotere schaal, dan kan men op grond van het reliëf (>visuele inspectie en hoogtemetingen) en de bodemopbouw (>bodemkaart) constateren dat de ligging van deze terpen in een reeks te maken heeft met de aanwezigheid van een kwelderwal: een langgestrekte natuurlijke verhoging aan een oude kustlijn. De afzettingen op een dergelijke wal zijn steeds iets zandiger dan die in de directe omgeving. Deze omstandigheid plus de hogere ligging en relatief goede afwatering maakten de kwelderwal aantrekkelijk voor bewoning en akkerbouw. Deze kwelderwal is nader door de mens geaccentueerd, doordat deze er terpen op aanlegde en van daaruit akkers ophoogde. Dat is echter een geleidelijk proces geweest, dat pas ergens in de volle middeleeuwen tot stilstand kwam. In het geval van het Wynaldum-cluster leidde dit tot het samengroeien van enkele terpen en tot het ontstaan van een rij verhoogde akkers ten zuiden daarvan. De weg die de bedrijven van dit complex met elkaar verbond, loopt tot op de dag van vandaag